

УДК 911.3

ЖОВНІР С.М.

СФЕРА ПОСЛУГ ЯК РЕГІОНАЛЬНИЙ МІЖГАЛУЗЕВИЙ КОМПЛЕКС

Постановка проблеми. Завдання сучасної структурної трансформації господарського комплексу України – побудова конкурентноздатної моделі економіки, яка передбачає ефективну, прогресивну та високотехнологічну структуру господарства, що забезпечить інтеграцію вітчизняного виробництва у світогосподарську систему виробничої кооперації на нових інноваційно-технологічних та інформаційних засадах, які відповідають стадії постіндустріального розвитку суспільства. «Революція послуг», що зробила індустрію послуг ведучим, високорентабельним та найбільш динамічним сектором світової економіки, основним і перспективним сегментом ринку, обумовлює інтенсифікацію наукових досліджень сфери послуг. Динамізм розвитку індустрії послуг як в галузевому, так і функціональному аспектах, постійно формулює нові завдання для суспільної географії. Нагальною потребою є систематика та структурування сфери послуг з урахуванням новітніх тенденцій її функціонування в умовах трансформаційної економіки. Структурні схеми сфери обслуговування, що були розроблені за радянських часів (О. Алимов, О. Кочерга, В. Богаєнко (1980) [1, с.77], В. Юрківський (1989) [2, с.4-5]) принципово застаріли: побудовані за галузевим принципом, вони не враховують багатфункціональні взаємозв'язки та взаємозалежності послуг, що реально існують в житті, не відображають процес комплексного споживання послуг, а отже, не відповідають вимогам часу та реаліям сьогодення і не можуть бути використані в якості методичного інструменту для дослідження сфери послуг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З 70-х рр. ХХ ст. в суспільній географії розробляється *концепція міжгалузевих комплексів*. Вона базується на *теорії територіальної комплексності*, основи якої були закладені у фундаментальній праці Н. Колосовського «Производственно-территориальное сочетание (комплекс) в советской экономической географии» (1947). Ідеї територіального комплексування розвивали російські вчені Е. Алаєв, М. Агафонов, М. Бандман, І. Нікольський, Т. Калашникова, Ю. Саушкін, А. Хрущов, М. Шаригін, українські вчені Г. Балабанов, О. Ващенко, А. Голіков, М. Долішній, О. Заставецька, Ф. Заставний, В. Захарченко, М. Ігнатенко, С. Іщук, В. Куценко, В. Нагірна, Я. Олійник, М. Паламарчук, О. Паламарчук, М. Пістун, В. Руденко, Д. Стеченко, К. Ташук, О. Топчієв, О. Шаблій, М. Шраг та інші. Однак, як зазначає О. Шаблій, поки що немає праці з системним викладенням цієї теорії [3, с.334].

Невирішені раніше частини загальної проблеми. На сьогодні в теорії МГК немає єдиного погляду на склад та рівень сформованості міжгалузевих комплексів, їх місце у структурі національного господарського комплексу. Не існує також загальноприйнятої класифікації МГК. Різні автори пропонують та обстоюють варіанти, відмінні за переліком та назвами МГК. Ф. Заставний (1990), аналізуючи господарство України, виділив у його структурі паливно-енергетичний комплекс (ПЕК), комплекс виробництв конструкційних матеріалів і хімічних продуктів, машинобудівний, агропромисловий (АПК) і транспортний комплекси [4, с.100-185]. Розглядаючи сформовані МГК в якості основних ланок функціональної структури матеріального виробництва, М. Паламарчук та

О. Паламарчук (1998) виділяють структурні елементи МГК – підкомплекси та спеціалізовані комплекси [5, с.222]. Характеризуючи розвиток міжгалузевих комплексів в Україні як прогресивне явище, Д. Стеченко (2001) розглядає наступні МГК: ПЕК, гірничо-металургійний, машинобудівний, військово-промисловий комплекси, комплекс хімічної індустрії, лісовиробничий, будівельний, продовольчий комплекси, комплекс галузей виробництва непродовольчих товарів, транспортний комплекс та комплекс соціальної інфраструктури [6, с. 144-198]. Вивчаючи особливості галузевої організації світового господарства, В. Ковалевський, О. Михайлюк та В. Семенов (2005) виокремлюють ПЕК, металургійний, машинобудівний, хіміко-лісовий комплекси, комплекс галузей легкої промисловості, АПК, будівельний, транспортний та рекреаційний комплекси [7, с. 149-260]. Підсумовуючи проаналізовані вище підходи до структурування народногосподарського комплексу, слід відмітити, що увага науковців головно зосереджена на процесах комплексотворення у сфері промислового виробництва, що загалом відповідає усталеним поглядам на сферу послуг як на невикробничу та другорядну сферу господарства.

Соціологізація географії в останні десятиріччя ХХ ст. дала поштовх дослідженням інтеграційних процесів в сфері нематеріального виробництва, внаслідок чого в суспільній географії формуються наукові засади про науково-технічний, рекреаційний, управлінський та соціальний МГК. Так, зокрема, М. Білецький (1987) аналізував процеси формування міжгалузевого комплексу обслуговування населення регіону (на матеріалах Львівської області) [8]. О. Любіцева (2002) запропонувала виділяти міжгалузевий комплекс індустрії туризму: «Індустрія туризму – це міжгалузевий господарський комплекс, який спеціалізується на створенні турпродукту, здатного задовольняти специфічні потреби населення в проведенні дозвілля в подорожі шляхом виробництва та реалізації товарів і послуг туристичного призначення [9, с. 60]».

Мета статті. Суспільно-географічне дослідження структури господарських систем на всіх територіальних рівнях – від локального до світового – має на меті визначення її оптимальних пропорцій, необхідних для задоволення суспільних та індивідуальних потреб, і є одним з головних завдань суспільно-географічної науки. Мета статті – з позицій суспільно-географічної науки структурувати сферу послуг, дослідити підпорядкованість та функціональну взаємодію її елементів, процеси диверсифікації та інтеграції в умовах структурної трансформації економіки України.

Виклад основного матеріалу. Суспільно-економічна об'єктивна дійсність являє собою не окремо існуючі об'єкти, явища чи процеси, а поєднання взаємопов'язаних систем, що засновані на різноманітних видах діяльності людей. Завдання суспільної географії полягає у науковому відображенні цих систем в умовах якомога повного врахування об'єктивних законів і закономірностей, які визначають механізми їх просторово-часового розвитку. Процеси, що відбуваються в суспільних системах, складні, різноманітні, а напрямки цих процесів часто мають протилежні вектори. Віддзеркалюючи момент у розгортанні поділу суспільної праці, структура господарства одночасно відображає як різноманітність одиниць єдиного цілого, так і взаємозалежність та інтеграцію цих елементів. Поряд з процесами диференціації праці та утворення спеціалізованих галузей господарства, існує протилежна тенденція – інтеграції праці, яка лежить в основі формування міжгалузевих і територіальних комплексів. З цього приводу

О. Шаблій (2003) пише: «Ідея взаємопов'язаності, комплексності явищ і процесів у науці впливає із того, що самі ці явища і процеси пов'язані між собою на земній поверхні [3, с.334]». Як наслідок взаємодії взаємозв'язаних елементів слід розглядати утворення інтеграційних структур – комплексів (від лат. «complex» – «сукупність, поєднання, сплетіння»).

Міжгалузеві комплекси (МГК) – це результат інтеграційних процесів у суспільному виробництві, сформовані інтеграційні структури, що характеризують взаємодію та взаємовідносини різних галузей та їх елементів, різних стадій виробництва та розподілу продукту. Процес формування МГК, як наголошує О. Топчієв, слід розглядати як об'єктивну закономірність розвитку та поглиблення суспільного і територіального поділу праці, посилення протилежних, але взаємопов'язаних тенденцій диверсифікації та інтеграції суспільного виробництва [10, с. 453]. Аналіз міжгалузевого комплексотворення свідчить, що МГК мають складну будову та різну генезу: інтеграційні формування можуть утворюватись як на основі взаємодії різних галузей господарства (сільське господарство – промисловість, промисловість – будівництво та ін.), так і в межах однієї галузі господарства на основі взаємодії спеціалізованих галузей (машинобудування, транспорт). Охоплюючи «різні галузі і види господарської діяльності, різні блоки і ланки – природно-ресурсні, функціональні, інфраструктурні, соціальні [10, с. 453]», міжгалузеві комплекси можуть мати при цьому різні масштаби – від локальних до національних та міжнародних.

Діяльність з виробництва послуг багатогранна за своєю суттю та змістом, а вибірковість, індивідуальний характер споживання обумовлюють постійну її диверсифікацію. Одночасно, особливістю сучасного розвитку сфери послуг є ускладнення багатофункціональної залежності одних послуг від інших. Так, діяльність Державної адміністрації залізничного транспорту «Укрзалізниця» не обмежується наданням лише транспортних послуг. Сучасні залізничні вокзали – потужні сервісні центри з надання торгівельних, фінансових, рекламних, довідкових послуг, послуг зв'язку, громадського харчування, відпочинку, тимчасового проживання та зберігання особистих речей. Крім того, поширеним у сфері послуг явищем є перекриття окремих видів послуг між собою: наприклад, рекреаційні послуги охоплюють власне відпочинок, медичні послуги, харчування, побутове обслуговування, транспорт і зв'язок, культурне та спортивне обслуговування потреб рекреантів та інші послуги. Зазначені процеси відбуваються внаслідок того, що у більшості випадків споживач намагається віднайти не «чисту послугу», а послугу в комплексі з супутнім обслуговуванням, адже грошова компонента в оцінці цінності послуги завжди є важливою для споживачів. Такі фактори обумовлюють посилення тенденцій до інтеграції сервісної діяльності, її локалізації та територіальної концентрації, що поступово призводить до формування функціональних груп послуг. Зокрема, ці тенденції знаходять прояв у будівництві замість звичайних супермаркетів та мегамаркетів сучасних торговельно-розважальних комплексів, де на обмеженій території поєднується надання найрізноманітніших видів послуг: торговельних, громадського харчування, фінансових, розважальних, послуг з догляду за тілом, спортивних, рекламних, послуг з ремонту, паркування транспортних засобів та інших послуг. Таким чином, мова вже йде не про окремий вид послуги, а про їх поєднання у функціональні групи, які охоплюють різні види послуг та забезпечують задоволення потреб населення. Функціональні групи можна

систематизувати за принципом ієрархії, виділяючи залежно від кількості елементів та рівня складності взаємозв'язків елементарні, прості, складні функціональні групи. Об'єднання функціональних груп послуг на найвищому рівні ієрархії дає нам підстави, розглядаючи сферу послуг у контексті концепції міжгалузевих комплексів, стверджувати про формування *міжгалузевого комплексу послуг (МКП)*.

Необхідність виокремлення сфери послуг в окремий господарський комплекс обумовлена однорідністю та єдиною спрямованістю зайнятої тут праці, а також виникаючих специфічних суспільних відносин з приводу корисної дії цієї праці. Діяльність з надання послуг охоплює і обслуговування населення, і обслуговування процесів виробництва, тому до сфери послуг відносяться всі види послуг, направлених як на безпосереднє задоволення потреб особистості, сім'ї, домашнього господарства, так і на виробничу та соціальну сфери в цілому. Ми розглядаємо МКП як *відкриту поліструктурну систему* з тісними внутрішніми взаємозв'язками елементів, пріоритетною функцією якої є забезпечення життєдіяльності населення у процесі суспільного відтворення на якісно високому рівні. Як елемент функціонально-галузевої структури господарства, МКП є цільовим утворенням, інтеграцією галузей, виробництв та видів діяльності зі створення специфічного виду продукту – послуги. Це *багатогалузовий функціональний комплекс*, в основу виділення якого покладено принцип та критерій спеціалізації на особливій функції – наданні послуг, обслуговуванні потреб.

Міжгалузовий комплекс послуг характеризують стійки зв'язки між складовими частинами – *системні зв'язки*, зокрема: *генетичні* – вказують на походження та етапи розвитку комплексу та його складових; *функціональні* – між елементами у процесі зміни їхніх станів протягом певного періоду часу; *структурні* – пов'язані з субординацією та координацією складових частин комплексу; *вертикальні* – між компонентами комплексу (галузями, секторами); *горизонтальні* – між територіальними одиницями, зазвичай, просторово розірваними (підприємствами, закладами, поселеннями, регіонами, країнами).

Як цілісне формування, МКП включає компоненти різних порядків, ієрархічних рівнів, що об'єднані системою суспільно-географічних зв'язків. В проведеному дослідженні нами здійснено структурування системи, визначено її *таксономічні рівні*: *підкомплекси, класи, підкласи, види послуг*, а також функціональні зв'язки між ними, на основі яких послуги об'єднані у *функціональні групи: елементарні, прості, складні*. Виділені в компонентно-функціональній структурі види послуг приймаються за стрижневу основу системного взаємоузгодження класифікацій (рис. 1). Різні галузеві комбінації послуг, починаючи від елементарних угруповань, закінчуючи складними, поліелементними групами, ми називаємо *кластерами послуг* (з англ. «cluster» – пучок, група, збиратися групами, бути тісно пов'язаним [11, с. 111]). В подальшому саме кластери послуг виступають в якості головної характеристики *територіальних систем обслуговування* різних рангів.

Виділення МКП має, по-перше, *теоретико-пізнавальне значення*, виконуючи функції методичного інструменту для аналізу місця та ролі сфери послуг у структурі господарства, рівня взаємопов'язаності, комплексності та пропорційності її компонентів. Залежно від масштабів дослідження, конкретних потреб та цілей, системний підхід забезпечує можливість вивчення організаційних

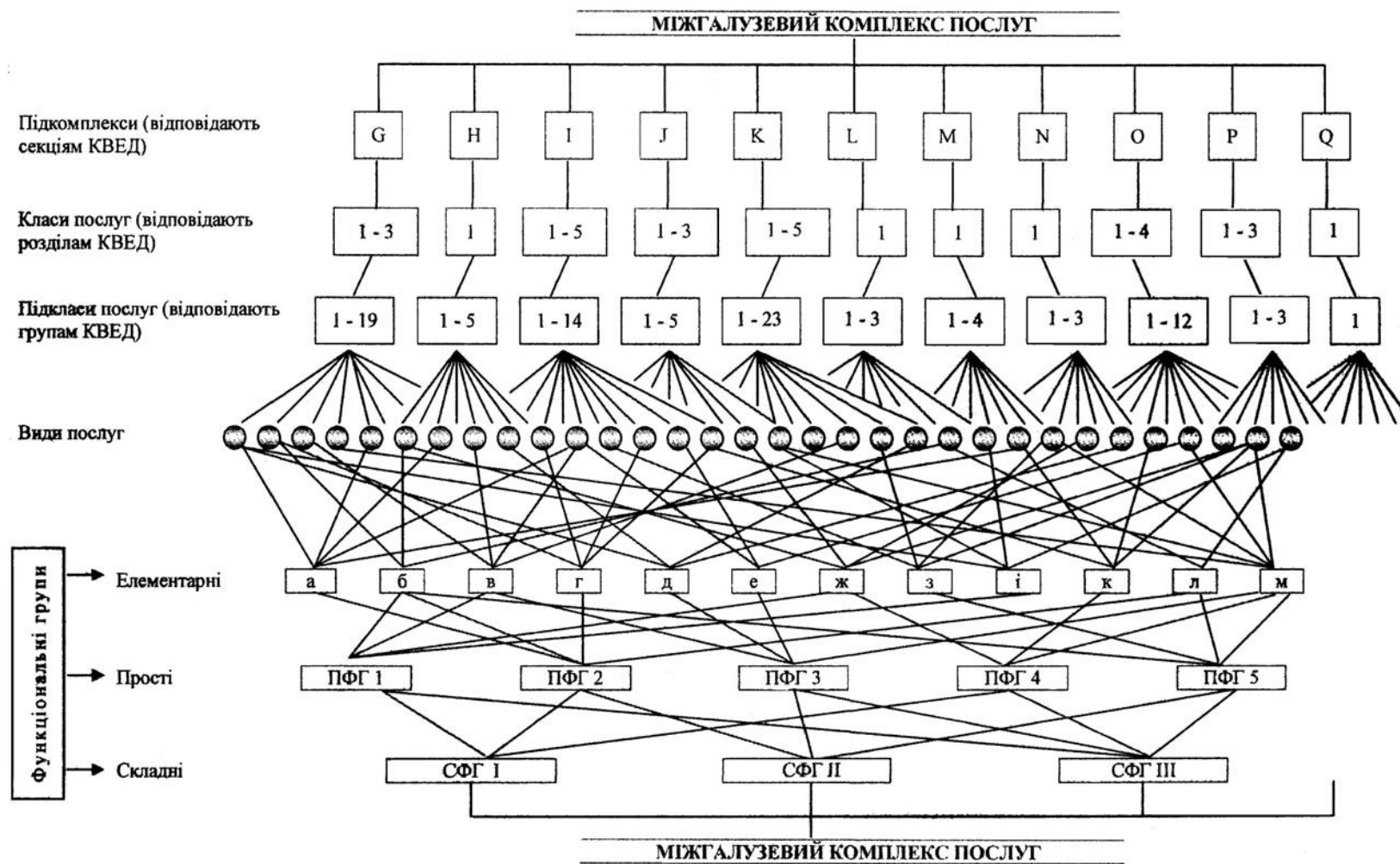

Рис. 1. Структура міжгалузевого комплексу послуг (МКП).

G – Q – секції КВЕД [12]; функціональні групи послуг: а – м ... – елементарні; ПФГ 1 – ПФГ 5 ... – прості; СФГ I – СФГ III ... – складні

(інтеграційних) форм різних масштабів, складності та рівнів централізації, дозволяє аналізувати та прогнозувати перспективний розвиток їхніх функціонально-динамічних підсистем. По-друге, *суто практичне значення* виокремлення МКП полягає у забезпеченні вирішення потреб цільового й комплексного управління галузями та виробництвами, що об'єднані спільним народногосподарським завданням (а саме: форми планування, розподіл робіт і способи їх координації, можливість визначення внеску кожного функціонального підрозділу в процесі досягнення кінцевої мети розвитку, корпоративні зв'язки, адміністративно-правові відносини при вирішенні проблем та інші), і вимагають використання поряд з детальними класифікаціями (видів економічної діяльності, послуг у сфері побутового обслуговування та ін.) більш узагальненої систематики.

Висновки. Сучасне розуміння місця та ролі сфери послуг в узагальненій структурі господарства пов'язане з визнанням послуг такими, що створюють продукт і дохід держави, більш того, відіграють визначальну роль в економічному зростанні. Разом з тим, як показує аналіз наукової літератури, питання щодо структурування сфери послуг і на сьогодні залишаються дискусійними.

Ми розглядаємо сферу послуг як багатогалузевий функціональний комплекс, що охоплює весь перелік послуг, як матеріальних, так і нематеріальних, які потрібні для задоволення потреб кожної людини та забезпечення умов нормальної життєдіяльності суспільства. Всі елементи комплексу об'єктивно пов'язані основними формами існування матерії – простором і часом, потоками речовини, енергії, інформації, а також обов'язково є організованими певною формою управління, що дає нам підстави стверджувати про формування міжгалузевого комплексу послуг (МКП). Виділені в компонентно-функціональній структурі комбінації послуг ми пропонуємо називати кластерами послуг. Сформовані кластери послуг визначають ранги територіальних систем обслуговування.

Метою виділення МКП регіону є визначення його місця та ролі у господарському комплексі регіону, виявлення просторових (територіальних) та часово-динамічних закономірностей функціонування для обґрунтування пропозицій щодо оптимізації його структури; визначення пріоритетів найбільш ефективного використання наявного потенціалу; розробки та впровадження комплексних заходів, об'єднаних загальною метою та програмою розвитку; оцінювання екологічних наслідків господарювання, пошук шляхів зниження екологічної напруги та удосконалення системи природокористування у регіоні загалом; розробки оптимізаційної моделі розвитку МКП регіону на близьку та середню перспективу.

В умовах запровадження в Україні інноваційної моделі економіки, на наше переконання, основою стратегії розвитку мають стати не галузеві підходи, а принципи міжгалузевої комплексності. Тоді функціонування МКП, забезпечивши позитивний синергетичний ефект в результаті міжгалузевої взаємодії, стане фактором прискорення соціально-економічного розвитку та підвищення економічної безпеки держави.

Ми розуміємо, що багатфункціональний взаємозв'язок послуг унеможливорює розробку досконалої виробничо-технологічної та функціональної класифікації сфери послуг з позиції одного або двох критеріїв. В залежності від обраних критеріїв можливі й інші підходи до структуризації МГП. Хоча

розроблена нами структурна модель, незважаючи на її умовний характер, дає досить повне уявлення про МКП як інтеграційне формування зі складною системою зв'язків та може бути використана в якості методичного інструменту для подальшого дослідження сфери послуг.

1. Сфера обслуговування населення: региональные проблемы / А.Н. Алымов, А.И. Кочерга, В.А. Богаенко и др. / Отв. ред. А.И. Кочерга. – К.: Наукова думка. – 1980. – 423 с. 2. Юрковский В.М. География сферы обслуживания. – К.: УМК ВО, 1989. – 82 с. 3. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії: Підручник. – Львів: Видавн. центр Львівського ун-ту, 2003. – 444 с. 4. Заставний Ф.Д. Географія України. – Львів: Світ, 1990. – 360 с. 5. Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії: Посібн. для викладачів економічних і географічних факультетів вузів, наукових працівників, аспірантів // М.М. Паламарчук, О.М. Паламарчук. – К.: Знання, 1998. – 416 с. 6. Стеченко Д.М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика: Навч. посібн. – К.: Вікар, 2001. – 377 с. 7. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Підручник / За ред. В.В. Ковалевського, О.Л. Михайлюк, В.Ф. Семенова. – К.: Знання, 2005. – 350 с. 8. Білецький М.І. Формування міжгалузевого комплексу обслуговування населення регіону (на матеріалах Львівської області): Дис. ... канд. геогр. наук: 11.00.02. – К., 1987. – 165 с. 9. Любіцева О.О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти) – К.: Альтерпрес, 2002. – 436 с. 10. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: Навч. посібн. – Одеса: Астропрінт, 2001. – 560 с. 11. Зубков М., Мюллер В. Сучасний англо-український та україно-англійський словник. – Х.: ВД «Школа», 2005. – 768 с. 12. Державний класифікатор України. Класифікація видів економічної діяльності. ДК 009-96. Держстандарт України. – 1996. – 249 с.

Transformation of structure of sphere of services on the modern stage of development is determined by the objective processes of diversification and integration of public production. Functional intercommunication and interdependence of different types of activity from production of services result in forming of Economic Complex of Services.